

Юлія Сорока

Питання про відповідальність соціальної науки: актуальні рефлексії

Соціальні вчені ніколи не заперечували вплив своїх досліджень на суспільство, натомість питання про відповідальність¹ за використання їх результатів завжди викликає дискусії. Так, вимога піклуватися про публічний розголос результатів досліджень й заради цього спілкуватися з пресою, обирати значущі для спільноти теми дослідження, вставати в позицію діалогу з владою, вміти розмовляти не тільки з колегами, бути зрозумілими для широкої аудиторії – часто бачаться як додаткове неоплачуване й зайве навантаження.

Зараз, коли на території України не припиняються військові дії, а ідея мобілізації стала всепроникною, питання соціальної відповідальності дослідни(ка)ці актуалізується особливим чином. Ось тільки деякі з пов'язаних питань: Якою має бути позиція дослідниці/ка під час революції чи війни? Чи мають соціальні вчені (далі мова буде йти про соціологів) ставати безпосередніми учасниками подій? Чи є участь у військових діях та волонтерській діяльності єдиним засобом вплинути на долю країни? Чи треба продовжувати дослідницьку роботу або змінити тематику досліджень відповідно суспільно- чи військово-політичному порядку денному?

Які точки зору існують в соціології на питання про її соціальну відповідальність²?

Тема соціальної відповідальності не вважається важливою, бо вона поглинається відповідальністю за якість дослідження, надійність його результатів, глибину та оригінальність інтерпретації. Професіоналізм спрямовується особистою зацікавленістю дослідників певною сферою суспільного життя. Так об'єктами дослідження стають, наприклад, підприємці, північні народи, мігранти чи учасники протестів. І чим сильніший особистий зв'язок дослідники відчують зі своїм полем, тим вирогідніше вони не зупиняться на публікації своїх результатів й будуть шукати їх зацікавлену аудиторію.

Цінність професіоналізму, незалежності та сконцентрованості на собі академічної діяльності є передумовою її існування та розвитку. Так виникла наука, відокремлюючись від інших форм людської діяльності. Однак будь-яке знання закорінено в певних соціальних умовах, відповідає потребам суспільства, точніше – створюється з певної позиції. Тут мається на увазі конкретна ціннісна ідея, як наприклад, соціальна справедливість, права людини, гендерна рівність тощо³. Й авторам завжди небайдуже, яким чином зрозуміють та застосують результати їх дослідження. Більше того, багато напрямів соціологічної науки виникли зі співробітництва з активістами: гандарні й міграційні студії, соціологія громадських

---

¹ Про питання соціальної відповідальності дослідни(ка)ці йшла мова в попередній статті: Сорока Ю. Полікультурне суспільство: зв'язок процесів його дослідження та формування / Ю. Сорока // Агора. Наука без кордонів. Випуск 11. – К. – Стінос. – 2012. – С. 183–190.

² Матеріалом для представлених нижче узагальнень послужили інтерв'ю авторки зі співробітниками Центра незалежних соціологічних досліджень (Санкт-Петербург, РФ), проведені у березні 2015 року.

³ До цього переліку сміливо можна додати будь-які концепти, обґрунтовані культурно, ідеологічно чи релігійно. Так перебуваючи за програмою академічних обмінів в Вашингтоні (округ Колумбія, США), я мала бесіду з викладачкою соціології з Католицького університету про те, які існують обмеження для вибору теми дослідження. Для неї це були, наприклад, аборти.

рухів тощо. Тому громадянська позиція⁴ дослідни(ка)ці є важливим аспектом наукової діяльності.

Іншими словами, ангажованість дослідників⁵, в тому числі політична, є не тільки помітною, але й визнаною науковою спільнотою, особливо в якісній соціології. Але відсутній діалог дослідників з різними позиціями. Це пов'язується з відсутністю традиції діалога, монологізмом православної культури. Також дискусії інтерпретуються як різновид політичної діяльності, яка традиційно бачиться «брудною справою». Іншою перешкодою для діалогу є відсутність простору обговорення, який був би вільним від адміністративних чи кар'єрних інтересів. Тобто вчені часто не дозволяють собі висловлюватися, бо це може загрожувати їх кар'єрі або поточній посаді.

Тема соціальної відповідальності зачіпає питання експертної діяльності соціологів. В демократичному суспільстві, устрій якого передбачає співіснування державного апарату, бізнесу та громадянського суспільства, соціологи продукують знання, яке є корисним для всіх трьох названих інстанцій. З іншого боку, експертна діяльність дає дослідникам доступ у специфічні поля, наприклад, внутрішній простір корпорацій тощо. Компетенцією експертів полягає у перетворенні знання в інструкцію до дії. Тому соціологи-експерти багато часу приділяють спілкуванню з людьми поза академічним світом, що також потребує специфічних навичок. Ця функція трансляції знання мовою інших діяльностей відрізняє експертів від «чистих» вчених, які створюють теорію та присвячують цьому сто відсотків свого професійного часу.

Експертна діяльність передбачає тісне співробітництво вчених з управлінцями, активістами, підприємцями тощо. Й сучасне урбаністичне життя (переважно мова йде про європейські країни та північну Америку) породило розмивання рольових кордонів, або навіть нову рольову парадигму. Експерти стають активістами, які «доносять» знання⁶ до широких кіл громадськості, активісти – політиками, які приймають рішення та змінюють міське середовище.

Соціальна відповідальність спрямовує рефлексію соціологів також і на сучасну пострадянську капіталістичну державу. Вона використовує існуючі соціальні поділи (в тому числі й створені за допомогою наукових досліджень) як інструмент панування через закріплення нерівностей й пригнічення певних категорій чи груп людей. Прикладом цього є так званий «Закон про іноземних агентів»: він спирається на поділ громадських організацій на сервісні та адвокативні, який був концептуалізований теоретиками цієї сфери протягом останніх 20-ти років. Критична позиція дозволяє визначити, що «застосування «закона про іноземних агентів» до ... наукових організацій є інституціональною дискримінацією соціальних вчених за місцем роботи,

---

⁴ Коли в соціології мова заходить про цінності дослідника, згадують Макса Вебера, який обґрунтував свого часу свободу від оцінок як вимогу професіоналізму. В моїй книзі я цитую Карла Мангейма, який полемізує з Вебером: «В соціальних науках об'єктивність може бути досягнута не виключенням оцінок, а критичним їх сприйняттям та контролюванням» (Цит. за: Сорока Ю.Г. Видеть, мыслить, различать: социокультурная теория восприятия : монография / Сорока Ю.Г. – Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2010. – С. 88).

⁵ Поєднання наукової діяльності та громадянської залученості ставлять за мету учасники Лабораторії публічної соціології. Див. на: <http://cisr.ru/platform/ps-lab/>

⁶ Актуальним прикладом такої співпраці експертів-соціологів, громадськості та міської влади є проект «Народний бюджет». Див. сайт проекту в м. Череповець: <http://www.cherinfo.ru/nb>

тому що фактично означає заборону на професію для дослідників, які працюють в недержавному та некомерційному секторі»⁷.

Певним чином тема соціальної відповідальності розкривається в дискусії щодо публічної соціології. Мова йде про концепцію Майкла Буравого, американського соціолога й президента (2010–2014 рр.) Міжнародної соціологічної асоціації. Центральною ідеєю концепції є соціологічний розподіл праці за критеріями аудиторії (академічна та неакадемічна), на яку спрямоване знання та характеру знання (інструментальне та рефлексивне), що виробляється⁸. Публічна соціологія визначається в розрізненні з професійною, прикладною й критичною як така, що спрямована на поза-академічну аудиторію та досліджує основи соціального порядку.

Як в українській, так і в російській соціологічних спільнотах ця концепція мала великий розголос та спричинила дискусію. Серед критичних зауважень щодо неї можу навести декілька наступних. Так, публічна соціологія інтерпретується як специфічне породження елітарного академічного світу (наприклад, університет Берклі, де працює Буравой), надто відірваного від звичайного життя. В інших інтерпретаціях теза Буравого як голови найбільшої професійної соціологічної організації світу не сприймається як доктрина всього професійного співтовариства, не відповідає вимогам щодо такої доктрини. Й навпаки, поширена думка, що немає соціології непублічної, бо вся вона про суспільство й спрямована на нього.

Реакція на ідеї публічної соціології розкриває особливості самоусвідомлення пострадянської соціологічної науки. Акцент на публічній функції сприймається як загроза для ієрархії академічного світу з «чистою наукою» нагорі. Публічна соціологія розуміється по аналогії з прикладною, яка традиційно менш престижна, ніж фундаментальна. Непорушність цієї ієрархії вважається умовою існування та самозбереження науки. Насправді ж закритість, сконцентрованість всередині академічних кордонів залишає відкритим питання про сенс наукової діяльності та спирається на невідрефлексовані стосунки з державою. Точніше – приховує залежність академічної науки від державної ідеології. Також пострадянська соціологія негативно ставиться до змішення ролей, гібридизації ідентичностей всередині наукової спільноти, проникність кордонів науки з практикою, мистецтвом, активізмом тощо.

Інші інтерпретації культивує якісна методологія з її прискіпливим ставленням до етичних питань, позиції дослідника й влади науки, інтересів та безпеки інформантів⁹. Чутливість до проблем соціальної відповідальності тут обумовлена не тільки безпосередністю спілкування з інформантами, яку передбачає польова робота та

---

⁷ Відкритий лист співробітників АНО ЦНСД (російською – АНО ЦНСИ). Див. на: <http://cistr.ru/news/an-open-letter/>

⁸ Буравой М. За публичную социологию / М. Буравой. – Електронний ресурс. Доступно на: http://jsps-journal.blogspot.com/2008/01/blog-post_8634.html

⁹ Аргументація цього твердження потребує значного часу, тому дозволю собі обмежитися цитатою з однієї з перших російськомовних книжок з якісних методів: «В інструкції до базового опитувальника нашого дослідження 1991–1997 рр. йшлося, що в тих випадках, коли отримана інформація може створити небезпеку для людини або родини, краще відкинути її, не записуючи ... Там також було підкреслено, що ми стоїмо (без сюсюкань) на боці селян, в яких беремо інтерв'ю, й така принципова настанова має визначати нашу повсякденну поведінку». Цитується за: Ковалев Е., Штейнберг И. Качественные методы в полевых социологических исследованиях / Е. Ковалев, И. Штейнберг. – М.: Логос, 1999. – С. 29.

якісні методи, але й теоретична база – інтерпретативістська соціологія. Це ж стосується й критичних та феміністських студій: «дослідник має вміти говорити різними соціо-лектами: мовою здорового глузду, конвенційною мовою соціологічного знання ... Необхідним є особлива навичка – вміння говорити про дослідження з різними аудиторіями, зацікавленою громадськістю та інформантами»¹⁰.

В сучасній ситуації в Україні та Росії найзначнішим в концепції Майкла Буравого є, на мій погляд, зв'язок соціології й громадянського суспільства¹¹. А саме: якщо розквітає громадянське суспільство – міцніє й соціологія, слабкішає громадянське суспільство – й соціологія зазнає втрат. В даному випадку громадянське суспільство розуміється як вимір людського життя, який існує разом з економічним та політичним, але не зводиться до них, незважаючи на їх намагання це зробити. Громадянське суспільство є тоді, коли в людини є можливість діяти як член суспільства, а не тільки як, наприклад, власниця чи найманий робітник, або громадянин з його обов'язками перед державою. Визнаність та невід'ємність такої можливості за людиною говорить про силу та глибину традиції громадянського суспільства в країні та перспективи його майбутнього. Але якщо такої визнаності не існує або вона слабка, практичне значення соціології для пересічної людини зникає. Звичайно, корпорації та владні інституції потребують соціологічної інформації, але замовник визначає тематику дослідження. Так наприклад, дескриміновані групи в перспективі державного бачення, про яке йшлося вище, стають актуальним об'єктом дослідження в якості ризиків та загроз певного соціального порядку, і ця перспектива очевидно не співпадає з їх інтересами.

Але ким є соціологи для громадянського суспільства? Вчителями, експертами, критиками – вирогідно, але передовсім і як умова для решти – мають стати співрозмовниками. Тобто, мова йде про горизонтальні стосунки: «публічність» виводить нас в новий спільний простір, де наука не боїться втратити свої експертні позиції¹². Також як відповідь на сучасні визови публічна соціологія змінює свій формат: вона стає медійним продуктом, мистецтвом, стилем життя.

Як підкреслює Майкл Буравой, для соціології стосунк до громадянського суспільства – це забор'язання без гарантій. Тобто не варто чекати від суспільства прохання чи замовлення на соціологічне тлумачення певної ситуації. Дослідники, які орієнтовані на соціальні зміни мають «культивувати ті аудиторії, які можуть практично використати результати досліджень та нові знання»¹³. Таке бачення, до речі, орієнтує й соціологічну освіту, в першу чергу – викладання соціології для інших спеціальностей.

Загалом, усвідомлення соціальної відповідальності для соціологів пов'язане з визнанням себе учасниками символічної боротьби: ми беремо участь у створенні

---

¹⁰ Здравомыслова Е., Темкина А. Феминистские рефлексии о полево́м исследовании / Е. Здравомыслова, А. Темкина // *Laboratorium*. – 2014. – №6(1). – С. 84–112.

¹¹ Саме на цьому наполягав Майкл Буравой в лекції 26 березня 2015 р. на соціологічному факультеті СПбГУ.

¹² Крупец Я. Публичная социология без профессиональных социологов: в поисках новой утопии / Я. Крупец // *Лабораториум*. – 2009. – №1. – Електронний ресурс. Доступно на: <http://www.soclabo.org/index.php/laboratorium/article/view/134>

¹³ Здравомыслова Е., Темкина А., цитоване джерело.

соціального світу через його дослідження¹⁴. Таке усвідомлення приходить через критику академічної діяльності, наприклад, виявлення експертного виробництва расизму¹⁵. Також – через відстеження перетворень результатів соціологічного дослідження (наприклад – регіональних відмінностей українського суспільства) на підстави повсякденного міфологізованого мислення, засади ворожнечі й виправдання насильства¹⁶.

Визнання власної сили конструювання реальності дозволить соціологам розвивати чутливість щодо інтересів, які відтворюються за допомогою соціологічних досліджень. Наприклад, ставлячи запитання «Чи вважаєте ви, що Донбас має залишатися в складі України?», маємо усвідомити, що тим сами діємо на користь тих, хто розраховує на зворотнє. Саме про це йшлося у Льва Гудкова, коли він наголошував, що соціологи вимірюють не компетентність респондентів, а порівняльну силу символів, за допомогою яких сконструйовані уявлення¹⁷. Певним кроком в осмисленні цієї проблеми зараз в Україні стало, на мою думку, проведене КМІС дослідження Індексу результативності російської пропаганди¹⁸. Ставлячи питання таким чином, колеги акцентують зв'язок уявлень з певними соціальними суб'єктами та спрямовують нашу рефлексію в цей бік.

---

¹⁴ Очевидно, що таке усвідомлення доступне в рамках постструктуралістської методології, на відміну від структурно-функціональної. Іманентна позиція теоретизування виключає зверхнє ставлення вчених до досліджуваних, бо їх перспективи визнані рівноправними.

¹⁵ Карпенко О. Как эксперты производят «этнофобию» / О. Карпенко // Расизм в языке социальных наук. Под ред. В. Воронкова О. Карпенко А. Осипова. – СПб., Алетейя. – 2002.

¹⁶ Регионы Украины: что нас разъединяет и что объединяет? Мнения социологов. Материалы круглого стола. Харьков, 18 апреля 2014 г. // Ab Imperio, №3, 2014. – С. 123–160. (Текст мого виступу міститься на с. 152–153).

¹⁷ Гудков Л. Негативная идентичность. Статьи 1997–2002 годов / Л. Гудков. – М. : НЛО, «ВЦИОМ-А», 2004. – 816 с.

¹⁸ Матеріали доступні за посиланням: <http://kiis.com.ua/?lang=rus&cat=news&id=509&page=4>